Paczolay Gyula

Baranyai Decsi Csimor János, a szóláskutató

1598 nevezetes és alapvető évszám a magyar közmondások és szólások történetében. Ebben az évben jelent meg az észak-magyarországi Sáros megyei Bártfán, a Klöß Nyomdában az első magyar gyűjtemény, Baranyai Decsi Csimor Jánosnak, a székelyvásárhelyi schola particula tudós rektorának *Adagiorum graecolatinoungaricorum chiliades quinque* (röviden: *Adagiorum*), azaz „Ötezer görög–latin–magyar szólás gyűjteménye” című munkája (BD). A kisalakú (12-ed rét) 444 oldalas kötetben a Varkucz Györgynek szóló ajánlást az olvasókhoz (*Benevolo lectori*) szóló 16 oldalas latin nyelvű előszó követi, a végén pedig Balog János 20 soros latin verse (*In Zoilum*) olvasható.

A könyv talán 200–300 példányban jelent meg, és hamar ritkasággá vált. Szenci Molnár Albert *Magyar–latin szótára* második kiadásában számos közmondást közöl Baranyai Decsi gyűjteményéből, amint erre az előszóban hivatkozik is. Ő azonban valószínűleg egy címlap nélküli vagy hiányos címlapú példányt kapott, ezért téves címet közölt (*Libellus Adagiorum Latino Ungaricorum*). Geleji Katona István püspök, a *Magyar grammatikatska* (Gyula-Fejervaratt, 1645) szerzője nem ismerte. Bod Péter a *Magyar Athenasban* (Szeben, 1766. 68–69.) a Szenci Molnár Albert által megadott címet közli, és 1588-as strasbourgi kiadásról ír, tehát ő sem látott teljes példányt belőle. Erdélyi János 1851-ben kiadott *Magyar közmondások könyve* című gyűjteményének (EJ) végén olvasható *Közmondásokról* szóló tanulmányában, a 449. oldalon leírja, hogy „én e könyvet nem láttam”. Csak 1850-ben került elő egy Ballagi Mór által leírt „ismeretlen gyűjtemény”, amelyet a következő évben Lugossy József Baranyai Decsi köteteként azonosított. Még ezt követően is sokáig Szenci Molnár Albertnek (SzM) vagy Kis-Viczay Péternek (KV) tulajdonították Baranyai Decsi közmondásait.

A kötet előszavában Decsi felsorolja a régebbi szólásgyűjtőket a bibliai Példabeszédek könyve szerzőjének tekintett Salamon királytól kezdve Laertiuson, Theophrasztoszon és Didimuszon át Rotterdami Erasmusig, mellette megemlítve a 16. századi Hadrianus Iuniust és Gilbertus Cognatust is. A közmondások hasznaként kiemeli jelentőségüket a filozofálásban, a meggyőzésben és a közmondásokat sokszor csak rövidítve vagy utalással említő írók megértésében. Felhívja a figyelmet arra is, hogy csak mértékkel használjuk őket, ne „ételként”, hanem csak „fűszerként”, mert halmozásuk többet árt, mint használ, és gonddal illesszük őket be a beszédünkbe. Megjegyzi azt is, hogy több nyelvben találunk azonos közmondásokat.

Ma a Decsi-kötetnek négy teljes (kettő Budapesten, egy-egy Késmárkon, illetve Kolozsvárott) és tíz többé-kevésbé hiányos példányáról tudunk, amelyek közül egy-egy található például Kolozsvárott, Marosvásárhelyt, Nagyenyeden, Nagyszebenben és Sárospatakon is. 1978-ban az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoportja 400 példányban hasonmás kiadást készített belőle.

Az Adagiorum helye más nyelvek szólásgyűjteményei között

Ha azt vizsgáljuk meg, hogy különböző nyelvek első szólás- és közmondásgyűjteménye mikor jelent meg, akkor azt találjuk, hogy Baranyai Decsi János munkáját Közép- és Kelet-Európában csak egy cseh gyűjtemény előzte meg. Részletesebben a következő adatokat kapjuk:

11. századi az első angol (Durham Proverbs) és török (Mahmud al-Kasgari, 1073–1074), 12. századi az első arab (Al-Maidani, 1124 előtt), 13. századi az első olasz és francia gyűjtemény. A 14. században jött létre az első német (Schwabacher Sprüche) és spanyol, a 15.-ben az első svéd, a 16.-ban az első dán és 1571 előtt az első cseh gyűjtemény (Červenka-Blahoslav).

Az Adagiorumot 1618-ban követte az első lengyel (Samuel Rysinski), majd 1653-ban az első litván, 1660-ban az első észt (H. Göseken), a 17. század végén az első ukrán (Zinovjev) gyűjtemény. 18. századi az első finn (H. Florinus 1702), orosz, szerb és szlovák, a 19. században jelent meg az első ismert bolgár, román és szlovén gyűjtés.

1598 előtti magyar adatok

Természetes, hogy már Decsi gyűjteményének a megjelenése előtt is találunk magyar közmondásokat és szólásokat például irodalmi alkotásokban, levelekben. Ezek túlnyomó többsége (kb. 100) megjelenik az Adagiorumban is. A legfontosabb korábbi források: Heltai Gáspár: *Száz fabula* (Colosvarot 1566), és Szegedi Lőrinc: *Theophania* (Debrecen 1575). Érdemes megemlíteni még a következő forrásokat, illetve szerzőket: *Salamon királynac, az David király fiamak Markalffal valo trefa beszedeckne c rouid könyue* (Colosuáratt 1577), *Balassi Menyhárt árultatása* (Abrudbánya 1569), Pesti Gábor: *Esopus fabulaj* (Bécs 1536), Tinódi: *Cronica* (Colosvarba 1554), Heltai Gáspár: *Chronica* (Colosvarot 1575), valamint Balassi Bálint, Bornemissza Péter, Dávid Ferenc, Méliusz Juhász Péter és Sztárai Mihály műveit. Jó néhány adatot találunk levelezésekben (pl. Báthory István leveleiben) és Szabó T. Attila főleg kéziratos anyag alapján összeállított *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* c. sorozatának eddig megjelent tíz kötetében (SzTA).

Pelei Tamás gyulafehérvári kanonok 1515-ben Budán vásárolt egy 1508-as velencei Aldus kiadású Erasmus: *Adagiorum chiliades tres ac centuriae* című kötetet. Ebbe – feltehetően 1515 és 1540 között – számos glosszát, köztük néhány közmondást is beírt. Ilyenek például a következők: Lassan sijes (112r), Penz emberseg Ruha tiztesség (194r), Zemerme deaknak ijres thaskaia (194v).

Decsi említi, hogy korábban már Siklósi Miklós is gyűjtött közmondásokat, de ezt a gyűjteményt már ő sem ismerte, és azóta sem került elő.

Az Adagiorum mintája

Az Adagiorum mintája, amint ezt már 1911-ben Tolnai Vilmos megállapította (TV-2), egy 1574-ben Bázelen kiadott *Des. Erasmi Roterodami Adagiorvm chiliades qvatvor cvm sesquicentvria...*, azaz „Rotterdami Erasmus 4150 szólása” című gyűjtemény volt (ErAd). Ez a kötet Erasmus (1466/1469–1536) 4150, magyarázattal ellátott szólása mellett jó néhány más neves 16. századi szólásgyűjtő, többek között Hadrianus Iunius, Ioannes Alexandrus, Gilbertus Cognatus, Caelius Rhodiginus, Petrus Godofredus és mások szólásjegyzékét is tartalmazza. Ehhez hozzátehetjük, hogy Decsi strasbourgi doktori témavezetője, Hawenreuter professzor is összeállított egy szólásgyűjteményt (JLH).

Itt megemlíthetjük, hogy Dankanits Ádám vizsgálatai szerint Erdélyben a 16. században a külföldi szerzők népszerűségi listája a következő volt: Melanchthon, Erasmus, Cicero (DÁ-1) A számára hozzáférhető könyvtárakban az *Apophtegmatum Libri*, az *Epitome Adagiorum* és a *Chiliades Adagiorum* 50 kötetét találta meg (DÁ-2). – Egy kis Erasmus-szólásgyűjtemény 1541-ben Brassóban is megjelent (EEp).

Erasmus szólásait ezresekre (chilias) osztja, ezeken belül vannak a százasok (centuria), s a százasokon belül sorszámozza az adatokat. A kötet más szerzőktől származó anyagában egyszerű sorszámozás van.

Az Adagiorum két oldala

Az Adagiorum szerkezete

Decsi annyiban finomítja Erasmus rendszerét, hogy a százasokat (centuria) tízesekre (decas) osztja s csak ezen belül sorszámoz. Decsi *válogat* a mintaként szolgáló kötet anyagából, például a BD 3.7.9.4 (az első szám a chillas, azaz ezres, a második a centuria, a százas, a harmadik a decas, a tízes, a negyedik a decason belüli sorszám) megfelel az Erasmus 3.9.69-nek (az első szám a chillas, a második a centuria, a harmadik a centurián belüli sorszám), a rákövetkező 3.7.9.5 viszont már az Erasmus 3.9.100 megfelelője, tehát itt 30 Erasmus-tétel maradt ki. Hasonlóan a BD 5.1.7.7. megfelel a Gilbertus Cognatus 238-nak, a következő 5.1.7.8. viszont már a 248-nak, tehát itt kilenc Gilbertus Cognatus-tételt hagyott ki. Máskor viszont több Erasmus-tételt összevon, ilyenkor egy magyar adatnak több latin megfelelője van. Az 1.3.7.10-ben egy görög mellett 26 latin adatot, az 1.5.6.7-ben két görög mellett 5 latin adatot találunk. A görög szöveget gyakran kiemeli a latin elé, olykor kissé megváltoztatja a latin szöveget, s gyakran nem Erasmus címsorát, hanem a magyarázat valamelyik mondatát emeli ki és teszi címsorrá. Erasmus latin magyarázatait és a klasszikus szerzőkre, pl. Horatiusra, Vergiliusra való hivatkozásokat elhagyja.

Röviden azt mondhatjuk, hogy a címsorokat tekintve Decsi 1.1.1.1–3.7.10.10, 4.1.1.1–4.10.9.5, 5.7.8.7–5.8.1.10. tételei Erasmustól, a 3.8.1.1–3.10.3.2. és a 4.10.10.4–4.10.10.10. tételek Hadrianus Iuniustól, a 3.10.3.3–3.10.6.8. Brassicanustól, az 5.1.1.1–5.6.3.1. Gilbertus Cognatustól, a többi más szerzőktől származik.

A latin–görög – gyakran csak latin, olykor csak görög – címsort a legtöbbször nem a fordítás, hanem a magyar megfelelő követi. Például az 5.3.2.6. tételben a latin: *In idem flumen bis non descendimus*-t (Ugyanabba a folyóba nem lépünk be kétszer.) az, hogy: „Az kinek egyből az kása báíát meg égeti, tarlóíátis fúya”.

Előfordul a latin szöveg *német* megfelelőjének magyar fordítása is. Például az 1.3.3.2. tételben a *Pecunia obediunt omnia* (Mindenki enged a pénznek) magyar megfelelőjeként azt írja, hogy „Az ki nád között üll, bintén olyan sipot csinál, az minemüt akar”. Ez pontosan megfelel a Sebastian Franck 1541-ben kiadott német közmondásgyűjteménye (SF) 86v oldalán olvasható „Der in rorn sitzt, schneidt jm. Selbst pfeiffen wie er wil”-nek. Pontos német és nem latin megfelelője van még például a következőknek is: „Gazda nélkül vet bámot” (5.9.6.7.), „Az ki mézet akar enni, meg ölyye előb az méhet” (3.3.5.9.). (Megjegyzés: Régen a mézhez csak a méhek megölése után lehetett hozzájutni.)

Tizenhat tételben két, egyben (3.4.7.7.) három, egyben (3.10.10.10.) négy magyar megfelelőt találunk. Néhány esetben a latin címsor feltehetően Decsi fordítása *magyarból*. Például a 2.5.3.3: *Meße Buda sánta embernek* – *Procul Buda claudo*, és 1.3.5.10: *Nem kel az halottat az Szentegyháztól haza vinni* – *Non est funus ex coemiterio reducendum*. Ezek a latin megfelelők nem találhatók meg Decsi forrásmunkájában.

Az Adagiorum 4795 tételben összesen 4827 magyar adatot tartalmaz. (A címben jelzett 5000-tól való eltérést kihagyások magyarázzák, pl. az első chillasban csak 8 centuria van stb.) A magyar szövegek közül kb. ezer tekinthető szólásnak vagy közmondásnak. Magyar megfelelőként ugyanis sokszor csak egy szót, pl. *Czintalankodni* (1.2.4.8.), *Czáczogó* (1.4.2.1.), *Állhatatlan* (2.3.9.8.), *Bolondság* (2.3.9.10.), *Boszorkány* (5.1.9.10.), *Homályosan* (5.5.10.6), egy egyszerű kifejezést, pl. *Haznos oruosság* (1.2.6.9), *Kegyetlen törvény* (1.7.4.5.), *Ostoba elme* (2.2.10.4.), *Meleg fürdő* (2.3.5.10.), *Komoran nézni* (3.4.10.4.), *Haznos hazugság* (4.10.6.2.), *Erösen tanulni* (5.4.2.4.) stb., szólásnak vagy közmondásnak nem tekinthető egyszerű mondatot, pl. *Ismerik ök egymást* (2.5.5.10.), *Veßedelmes dologban forgaz* (4.10.8.7.), *Az ió hirnek örülni* (5.2.10.2.), *Görög és Deák nyeluet tudni* (5.9.6.1.) olvashatunk.

Találunk még idézeteket, aforizmákat, gyakran a megfelelő latin vagy görög adat fordításait is. Például: Aequalitas non parit bellum – Az egyenlőség nem támaszt hadat (4.2.9.9.); Nullum violentum perpetuum – Nem állandó az valami erőbackal lében (5.2.10.1.); Sed quis custodiet custodes – Hát az örzökre ki vigyáz (5.1.6.5.); Mortuus rursus id eris quod prius – Föld vóltál, s vgyan földé kel lenned (5.1.7.6.) stb.

Megjegyezhetjük, hogy az Erasmus-szövegekben többször előfordul a görög Σικελος, illetve a latin *Siculus* szó, amely ott Szicília nem görög őslakosait jelenti. Decsi ezekhez a tételekhez az erdélyi székelyekre vonatkozó megfelelőt ír, pl. a „Siculus emphacisat” (2.4.10.4.) azzal egyenértékű, hogy: „No, mind fel veí az Békely, valami egy tetünél iob.” Többször találkozunk a „Székely fortély” kifejezéssel is. (Pl. 1.8.2.2, 2.3.5.5. stb.)

Az Adagiorum szólásainak, közmondásainak utóélete

Szenci Molnár Albert (1574–1634) Drezda és Heidelberg mellett – Decsihez hasonlóan – tanult Wittenbergben és Strasbourghban is, ahol szintén Hawenreuter professzor tanítványa volt. Naplója szerint 1592. június 18-án találkozott is Decsivel.

Szenci Molnár Albert – néhány 17. századi adattal kiegészítve – az Adagiorumnak kb. 400 közismert közmondását (usitatoria proverbia) felvette magyar–latin szótárának hanaui (1611) és heidelbergi kiadásába (1621), s ennek alapján ezek bekerültek a frankfurti (1644) és nürnbergi (1708) kiadásba (SzM-2-5) és a Pápai Páriz Ferenc–Bod Péter-szótárakba is (1767, 1782) (PPB).

Szenci Molnár Albert tehát *válogatott* Decsi anyagából, és néhány esetben *változtatott* is egyes szövegeken. Például Decsinél azt olvassuk: „Szemérem az futás, de haznos”(1.8.3.4.), Szenci Molnár Albert viszont már azt írja: „Szégyen a futás, de hasznos” (SzM-2.257/1., SzM-3.290/2., SzM-4.290/2).

Az Országos Széchényi Könyvtárban található egy 17. századi, erdélyi, ismeretlen protestáns szerző által írt *Fasciculus Vocabulorum, Sententiarum et Adagiorum* (FV) című kézirat. Ennek első részében (a 73. folióig) Szenci Molnár Albert magyar–latin szótárának 1621-es (vagy a vele szövegében azonos 1644-es) kiadásából vett adatok olvashatók a latin megfelelőikkel együtt, a végén viszont már Decsi gyűjteménye volt a forrás. A FV szerzője *válogat* ebből az anyagból, s egyes tételeket meg is változtat. Helyesírásában a *cz*-t következetesen *ts*-re javítja.

Baranyai Decsi jó néhány közmondását megtaláljuk a kb. 1678-ban írt *Actio Curiosa* című közmondás-színjátékban (AC) és – főleg Szenci Molnár Albert szótárai alapján – 18. és 19. századi tankönyvekben, mint pl. a *Syntaxis Ornata*-ban (SO) (1745-ös és későbbi kiadások), az *Universae Phraseologiae Corpus*-ban (1750, 1775) (UP), Cselkó István (CsI) és Verseggy Ferenc (VF) tankönyveiben. Kétségtelen, hogy a szájhagyomány mellett ezek a nyomtatott közlések is jelentősen hozzájárulhattak Decsi közmondásainak elterjedéséhez.

Részben a Szenci Molnár Albert-szótárak alapján Decsi számos közmondása került bele a második magyar közmondásgyűjteménybe, Kis-Viczay Péter kassai evangélikus lelkész *Selectiora Adagia Latino-Hungarica in gratiam et usum Scholasticae juventutis* című kötetébe (KV). Ezt a Bártfai Nyomda adta ki Kassán 1713-ban. Kis-Viczay – Szenci Molnártól eltérően – nem említi, hogy forrásul használta Decsi anyagát.

Baranyai Decsi és Kis-Viczay gyűjteményét először Ballagi Mór hasonlította össze 1883-ban (BM). A Decsi-gyűjteménnyel Tolnai Vilmos is foglalkozott (TV-1), s összefoglaló ismertetést találunk O. Nagy Gábor posztumusz magyar frazeológiatörténeti munkájában is. (ON).

Decsi szólásai és közmondásai a 20. században

Az Adagiorumban található közmondásokat és szólásokat több szempont szerint osztályozhatjuk. Az egyik ilyen kiválasztási elv lehet azok mai ismertsége. Ennek alapján megkülönböztethetünk ma is közismerteket, olyanokat, amelyek ma már csak a magyar nyelvterület egy vagy néhány részén ismertek (regionális adatok) s végül mára már feledésbe merültek.

1. Ma is közismert, 400 éves közmondások, szólások (az esetleg zárójelben található évszám azt jelenti, hogy mai ismereteink szerint az adat 1598 előtt már akkor előfordult):

Kücziny az børs, de erős. 3.8.8.8. – Az Christus koporsoiát sem örzik heiában. 3.6.10.4. 1611-ben már: ... őrizték ingyen. (SzM-2.32/1) – Te sem vagy iob az Déákné váznánál. (1592) 3.4.4.3, 5.7.5.2. – Nagy fába vágta az feiét. (1575) 5.4.10.4. stb. – Szemérem (*ma*: szégyen) az futás de haznos. (1589) 1.8.3.4. – Ember kel az gátra. 4.10.8.5. – Gazda nélkül vet Bámot. (1570) 5.9.6.7. – Ió vólnál halálnak. 4.5.1.1. – Olczó húsnak hig az leue. 2.8.4.7, 2.8.10.6, 4.3.3.10. – Az igaz módás bé töri embernek feiét. (1558) 2.9.3.5. – Lassan iáry, s hamarab el iutz (*vagy*: hamarab el érz). (1515–1540) 1.7.1.4, 2.1.1.1. – Ió töt helyébe iót ne váry. (1566–1536) 2.2.2.8, 2.5.8.3, 2.5.9.6, 4.6.2.8. – Az ketske sem meñe az vasárra, de czapiák hátul. 3.8.6.5. – Semmit nem hoz az az konyhára. 3.2.9.6. – Köz lónak tuos (*azaz*: feltúrt, sebes) az háta. 4.7.3.7. – Sok lúd diznót gyöz. 1.4.2.8, 3.7.7.6, 4.6.2.4, 5.4.8.9. – Oly meßße tölle, mint Mako Ierusalemtil. 1.2.2.7, 3.4.3.3. – Az minemü mosdót te énnékem tartaz, énis olyan kendöt te néked. 5.10.2.3, 3.9.4.2 (var.). – Nem akarásnak nyögés (az) vége. 2.5.1.5, 5.10.4.4. – Ió pap hóltig tanul. 1.6.8.3, 5.5.3.8. – Iob mà egy veréb, hogy nem hólnap egy tűzok. 5.1.2.5. – Sák meg lelte föl(t)iat. (1558) 1.4.5.1, 1.8.6.5, 4.9.3.7.

2. Ma is közismert s egyúttal Európa több (zárójelben feltüntetett számú) nyelvében megtalálható közmondások:

Aiándék lónak nem kel à fogát nézni. (48) 4.4.9.6. (marhának: 4.1.2.3.) – Az mely Ebet bottal haitnak az Nyúl vtán, soha az nyúlat meg nem fogia. (10) 1.6.1.8, 2.5.5.4, 4.1.3.5. (Szenci Molnár Albert 1611: Valamelly ebet botval haytnac az nyúl után nem fogja az meg. – 1623: Bethlen Gábor levele Károlyi Mihályhoz, Kolozsvár 1623. aug.16.: „leszen elegendő hadam nekem s talám igen sok is leszen, ha arra kél a dolog, tudom, hogy az mely ebet bottal üznek az nyúl után, meg nem fogja.”) – Nem hallik eb vgtás az menyorbágban. (10) 1.3.9.2, 5.3.9.10. – Czak Bõrit veti el à farkas, nem termébetit. (45) 3.3.2.2. – Talám azt várod, hogy sült galamb mennyen Baiadba. (1566) (30) 5.5.2.3. – Egyík kéz az másikat mossá. (1582) (47) 1.1.3.8. – Az Bálkát más ember Bömében meg látod, az gerendát penig az magadéban nem látod. (1580–1582) (47) 1.5.5.2. – Czak addîg nyuitozzál, az mîg az lepel ér. (42) 2.5.3.7, 4.4.8.3. – Hituán madár az, az ki az ő maga fëzkét meg rúttitia. (28) 4.2.4.3. – Minem mind iauadat akaria az, az ki reiád mosolyodik. (6) 5.1.8.6. – Az ökör vgyan ökör, ha Binte Bécze haitiákis. (36) 2.8.7.2. – Szeget Bëguel ütni. (Szeget Bëggel kel ütni.) (21) (1536) 1.1.8.3. (5.3.7.3.) – Két Böm mindenkor többet lát egynél. (48) 3.1.6.1. – Nem ió tüzet olauiat óltani. (38) 3.8.4.7. – Hiuatlan vendégnek aytó meget helye. (44) 1.2.5.3. – Nem arúlok ám én sákban matskát. (38) (1570–1571) 5.4.7.8.

Megjegyzés. Az Európában 28–54 nyelvben megtalálható közmondások, szólások: PGy-4, – 600 magyar–ész–német–angol–finn–latin–cseremis–zürjén adat: PGy-1.

3. Közismert és a szomszédos szláv nyelvekben is megtalálható közmondások:

Az sok Bába között a gyermekis elbékot vezetni. 2.6.9.2. (belorusz, cseh, lengyel, lett, litván, orosz, szerb, szlovák, ukrán megfelelője ismert). – Ne hány borsót az falra. (1589) 3.1.6.4, 4.7.4.6, 4.9.6.4. (Ismert a cseh, lengyel, orosz, szlovák, ukrán nyelvben.) – Némának anyja sem ért békát (1589: Néma gyermeknek..., 1606: Néma gyermeknek... Péchy Simon levele az udvarhelyszékieknek) 2.1.3.4. (albán, bolgár, cseh, lengyel, orosz, román, szerb, szlovák, szlovén, ukrán megfelelője ismert).

Megjegyzés: A magyar közmondások nemzetközi és kelet-európai rokonsága: PGy-2, PGy-3.

4. A ma már nem közismert, de a magyar nyelvterület egyes régióiban megtalálható közmondások: (E = Erdély, Dsz = Drávaszög, SzM = Szenci Molnár Albert szótára. 1611):

Álom s esős üdő. (Bizonytalan dolog.) SzM, E, 5.8.4.8. – Nem fog (az) rosda (az) aranyon. SzM, E, Dsz, 2.6.2.3. – Vay ki hituán kereset az arúlkodás. SzM, E, Dsz, 2.9.10.3. – Bagolyis biro házában. SzM: barlangjában. E is, 4.4.1.3. – Nyert benne mint Bertók az czikban. SzM, E is, 4.10.10.9. – Bolondnak fa pénz ió, ha el veztiis ne bankódyék vtánná. SzM, E, 1.1.7.10. – Nem minden botból lében borotva. SzM, E is, 2.5.3.8. – Meße Buda sánta embernek. SzM (ebnek) E. (1838: Messze sánta ebnek Buda. – br. Jósika Jánosné levele fiához, Samuhoz, Csákigorbó. SzTA-2.529/1). – Oly kevély, mint ha öüé volna az dió fáig. SzM, 2.8.2.6. – Nem illik diznó orrába az arany peretz. SzM, E, DSz, 1.3.7.5. – Diznóra gyömbért ne vezteggess. (1565) SzM, E is, 1.8.10.2. – Az ki én magamat beret, ebemetis bereti. E nem, 5.8.3.9. – Két ház ebe. E nem, 3.9.2.3. – Még az ebnek sem ió az első fia. SzM, E is, 2.2.3.9, 5.1.2.3. – Hires eperre nem kel kosáruál menni. SzM, Őrség, Székelyföld (albán, bolgár, görög, orosz, szlovén, szerb, török megfelelői ismertek). 1.7.2.10. – Czak bõrit veti el farkas, nem termébetit. (Suetonius: Vulpes pilum mutat, non mores.) SzM nincs, KV-549, csak Erdélyben ismert (50 adat, Háromszék, Magyaró, Magyarózd, Maros-Torda, Szatmár, Szovát, északi csángó). – Farkast emlegetnek, kert meget kullog. SzM, több vidéken ismert, 2.7.9.3., 4.5.2.3. – Vay ki erős mint az etzet. E is, 3.1.8.6. (1614: Az én szententiám szerint bezzeg erős, mint az oláh etzet az te bizonyságod. Pázmány Péter, PPÖ-5.87.) – Minden ember az ő maga fazeka mellé bít. SzM, E (Magyaró, Magyarózd, Nagybánya, északi csángó). 1.1.9.2, 1.3.3.3. – Az gazdagnakis kettő orra lika, mint az begény ember diznaiának. SzM, E, 2.1.1.7. – Soha nincz oly nagy hoßbu hágó, kinek leitõie ninczen. – E (Háromszék, Magyaró, északi csángó). – Addig hámcz az hárs fát, míg hámlik. (1575/1495) SzM, E (Magyaró, Székelyföld) 3.4.1.10, 4.3.10.9. – Nem kel az halottat az Szentegyháztól haza vinni. – E is, 1.3.5.10, 2.6.8.5. (1598 után először 1862-ben jelenik meg.) – Az ki Nyárban nem gyűjt, Télben agebül bankodik. SzM, E is, 5.8.8.5. – Még üdeién meg látzik az mely teyből ió túro lében. SzM, E is, 4.2.1.10. stb.

Megjegyzés: Az erdélyi és partiumi gyűjtések közül főleg a következőket vettük alapul: Bura László (BL) szatmári, Horváth István (HI) magyarózd, Jakab Rozália (JR) farkaslakai, Konsza Samu (KS) háromszéki, Kovács Ferenc (KvF) kisiratosi, Kriza János (KJV) székelyföldi, Molnár Béla (MB) sóvárad, Ősz János (ŐJ) kibédi, Sándor Mihályné Nagy Gabriella (SNG) székelyföldi, Seres András (SAn) barcasági, Tamás Irén (TI) szováti, Vőő Gabriella (VG-1, VG-2) erdélyi, Wychmann Yrjö (WY) északi csángó és Zsigmond József (ZsJ) magyarói gyűjtése. Az „Addig hánts d a hársfát, míg hámlik” részletesebb vizsgálata: PGy-5.

Látható, hogy az adatok jelentős része Erdélyben vagy Erdélyben és a drávaszögi gyűjtésben (LK) maradt fenn.

5. Mára már feledésbe merültek. Ezekre vonatkozóan 20. századi regionális adatok sem bukkantak fel az eddigi vizsgálatokban, viszont általában Szenci Molnár Albert 1611-ben a használatos proverbiumok közé sorolta őket. Ennek hiányában Kis-Viczay Péter (KV) 1713-ból származó adatát adjuk meg. (A *stb.* azt jelzi, hogy ez az adat a Decsi-gyűjteményben a feltüntetett mellett még többször is előfordul.)

Nem álmodt hüvelyezek én, hanem igazat mondok. 2.10.9.2. SzM-2.-9/1. – Egy babot nem adnék raita. 4.6.5.4, SzM-2.15/1. – Sokat kér az beteg, de nem adgya az egészséges. 2.5.9.4, SzM-2.249/1. – Igen illik mint az bot az tegezbe. (1570) 1.7.3.4. *stb.*, KV-34. – Minden botnak az végén az feie. (= Végén csattan az ostor.) 1.3.10.8. + 5 adat, SzM-2.29/1. – Ebes diznó, mely gyökört ránta. 3.6.1.3, SzM-2.69/1. – Fakotis vonnyák, de fakois vonnya. (1566) 2.2.8.4, SzM-2.71/2. – Kü Böktek az felső várból. (= Elment az esze.) (1592) 1.8.7.3. *stb.*, SzM-2.149/1. – Czak gallérais alig marat. 3.10.5.3, SzM-2.90/2. – Ha nincz irod és Belentzéd, miért tebed magad borbélyá. 4.3.8.2. (1556: Nádasdy Tamás levele: A töröknek sem ire, sem szelentzéie. – 1584: Báthory István levele: Sem irönk, sem szelentzénk.) – Régi irás, el kopot. 1.4.1.5. *stb.*, SzM-2.236/1. – Az kinek az kása meg égeti az Baiát még az tarlóiatís fuia. 2.2.9.9. (2.3.6.3, 5.3.2.6.), SzM-3.148/2. (Részletesebben lásd: PGy-6.) – Kenyér, saít, két tál éték. 4.5.5.3, KV-464. – Késő sütüe. (= Eső után köpönyeg.) (1589) 1.1.3.5. *stb.* SzM-2.139/2. – Igen gondol király vduarbiróual. (1575) 1.7.7.4. *stb.* SzM-2.147/2: Nem fél király udvarbirótól. – Kötve hüd komádat (1566) 2.1.7.7, SzM-2.155/2. – Kopár helyön keresködöl. 1.3.8.4. *stb.*, SzM-2.158/2. – Malomban hegedülni. 2.9.9.2, SzM-2.173/2. – Meg sem fogtad sadding mellyezted. (= Előre iszol a medve bőrére.) 1.5.10.8, SzM-2.196/2. – Bezzeg nömös vólt ám öis, de mind el hordották az fazék gyártók. 3.8.2.5, SzM-2.208/1: ...de elhordtác az fazekasoc à földét. – Kereztül tenni az Orbán süuegét. (= Felönteni a garatra.) SzM-2.220/2: Feltenni ... – Igyál ökör, tó víz. 4.6.1.6, SzM-2.124/1. – Öis sok pénteket ért ugyan immár. (= Idős ember.) 4.7.2.5. *stb.*, SzM-2.227/1: Elérte à soc péntek. – Pénz emberség, ruha tizesség. (1515–1540) 2.4.7.9. SzM-2.227/1. – Pokolbanis esik egybör egy Innep. 5.8.4.4, SzM-2.230/1. – Igen tudgya ő, ha töke auagy túros éték. 1.3.7.3, 3.2.3.8, SzM-2.280/2. – Egy tiukmony sültíg meg lenne az. 3.6.7.1., SzM-2.278/1 (Hermányi Dienes Péter székelyföldi, erdővidéki esperes [1707–1741] azt írta egyszer a hozzá tartozó lelkészeknek, hogy „a harangozás felettébb hosszú ne légyen, hanem legtovább, míg egy tyúkmony megsülne”. BkJ-1.30. – (tyúkmony = tyúktojás). – Rosz váras az, az kinek óráiát hituánul iártattiák. 5.3.1.5., SzM-2.220/2: Az óra jártatásából is megtilheted a várost.

Ami hiányzik az Adagiorumból

Decsi János gyűjteménye a legtöbb régi magyar közmondást tartalmazza, s nagy többségükre vonatkozóan ez a legrégebbi feljegyzés. Néhány valóban „hiányzik”, ilyenek például az először 1575-ből ismert: „Akármind perseld az ebet nem lészen szalanna benne”, amely ma „Kutyából nem lesz szalonna” megfogalmazásban közismert, Vöő Gabriellának 141 hivatkozása van rá (VG-1.168/514), „Holló a hollónak nem vájja ki a szemét” (1584-ből), „Aki korpa közé keveredik, megeszik a disznók” (1577-ből), „Kerülgeti, mint macska a forró kását (1569-ből). Egy kevésbé ismert példa 1581-ből: „Az ellőtt nyilat nehéz visszahozni”, amelyre egy erdélyi adat van (VG-1.197/25) és öt török nyelvben ismert (BU-1933).

Más esetekben azért nem találunk meg egy régi közmondást, mert az csak később jelent meg a magyar nyelvben. Például a „Nem mind arany, ami fénylik” vagy az „A kákán is csomót keres” első magyar feljegyzése későbbi, 1613-ból való.

Néhány esetben a Decsi-gyűjteményben megtaláljuk a „hiányzó” közmondás pontos latin megfelelőjét. Ezek magyar fordításban ma közismert közmondások, akkor azonban ilyen

formában még ismeretlenek voltak. Ilyenkor a fordítás helyett Decsi körülírást ad. Például az 1.6.10.10. tételben a „Bis dat, qui cito dat” magyar megfelelője Decsinél nem a „Kétszer ad, aki gyorsan ad”, hanem: „Ha valami iót akarz tenni valakiuel, hamar tegyed”. Hasonlóan a 3.4.6.8. tételben a „Saxum vultum non obducitur musco” magyar megfelelőjeként nem a „Gördülő kövön nem nő moha” fordítást olvassuk, hanem azt, hogy „Nehezen gazdagodik az meg, az ki gyakran helyet cserél”, és azt is, hogy „Nehezen lében íó Déák, az ki sok külömb külömb Scholákat válogat”. A „Nemo propheta acceptus est in patria sua” (Senki sem próféta a saját hazájában) magyar megfelelője: „Egy fő ember sem böczültetik hazájába (5.5.5.7.). A „Piscis primum a capite foetet” (Fejétől búzlik a hal) megfelelője pedig „A hól az fő meg vez, az tagokis meg veznek ott” (4.2.9.10.). Az említett latin mondatok magyar fordításai csak később váltak közmondássá a magyar nyelvben.

Néhány megjegyzés az Adagiorum nyelvéről

A mássalhangzóval kezdődő főnevek előtti határozott névelő nem „a”, hanem a legtöbbször „az”, pl. „Egy az Boba az kementzéuel” (1.1.1.1.), de pl. mind „a”, mind „az” előfordul a következőben: Szeretné à haznot, de füt az munkától (4.1.3.3.).

A *-val*, *-vel* rag hasonulása gyakran – mint a moldvai csángók nyelvében – nem történik meg. Például azt olvassuk, hogy „Sem Istenvel, sem embervel nem gondolni” (5.9.5.9.). Előfordul azonban ugyanarra a szóra vonatkozóan is, hogy az egyik esetben hasonul, a másikban viszont nem hasonul a *-val*, *-vel*. Például: beßédvel (4.1.8.5, 4.7.1.7.), de beßéddel (4.2.3.9, 4.7.9.6.).

A nyáron, télen helyett azt olvassuk, hogy nyárban, télben. Pl. „Az ki Nyárban nem gyüjt, Télben agebül bánkodik” (5.8.8.4b.).

Egyes szavakban a „szokásos” *i* helyett *ü* hang van, pl. üdö, hüß, kütsin/küczin, Büv, küuül, tü stb., másokban pedig *e* helyett *ö*, pl. böczület, czeleködni, egyßör, élös, emléközik, étök, györtya, íó töt, nömös, önyves, böm, Börzö, veröm stb. Ezek a nyelvjárási jellegzetességek eltűnnek Szenci Molnár Albert szótárában és a későbbi előfordulásokban.

Több, mára már feledésbe merült szóval is találkozunk. Ilyenek pl. a *mony* (tojás) (4.1.1.5.), *eh* (máj) (2.9.2.10, 5.1.1.1, 5.6.8.2, 5.8.1.5, 5.8.7.6.), *turba* (kulccsal zárható pénzeszacskó, török jövevényszó a magyarban) (2.9.5.4.), *közköþülködik* (fondorkodik) (2.2.10.9.). A gyakran előforduló *minem* szó jelentése egyszerűen *nem*, pl. „Minem hallik Bamár riuás menyorbagban (5.2.6.5.). Az elromlott Decsinél *el roßúla* (5.6.5.9.), a mai leselkedni pedig *lesesködni* (5.4.3.10.). A város helyett mindig azt találjuk, hogy *váras* (3.3.10.3, 4.10.4.5, 5.3.1.5.), ugyanúgy, mint Tinódinál.

Ha egy mai közmondásban kutya van, akkor a Decsinél található megfelelőjében biztosan *ebet* találunk, pl. „Az mely Ebet botual haitnak az Nyúl után, soha az nyúlat meg nem fogia” (1.5.1.8.). Akkor a kutya jelentése „kis eb” volt. A *hitvány* jelentése: rossz, a *jámboré* – emberekre vonatkozóan – jó (2.5.7.7, 5.9.5.10. stb.). *Iámborodni* = megjavulni (2.9.1.10.). A ma csak emberekre vonatkozó *ki* vonatkozhatott állatokra, pl. „Nincz oly agh róka, kinek böre az czáuában nem kerül” (2.4.10.5.), tárgyakra, pl. „Nincz oly rakot Bekér, Kire egy vella Béna fel nem fer” (4.8.10.4.) vagy akár egy országra is: „Szegény orbag kit Bamár hátö dúlnak” (1.5.1.2.).

Az *is* mindig egybe van írva a megelőző szóval, pl. bagolyis (1.5.10.3.), másrészt az *igekötőt* mindig külön írták, pl. „Ki Böktek az felsö várból” (4.6.3.5.).

Az *l* hangot megelőző magánhangzó mindig hosszú, pl. hóltig tanul (1.6.8.3.), hólnap (2.9.1.5.), amint arra már Török Gábor rámutatott (TG). A melléknevek középfokában magánhangzó után -bb helyett mindig -b van, pl. erősb (5.6.5.7.), ebesb (5.8.3.2.), igazb (5.2.7.5.), iámborb (4138.), iob (2.9.1.5.), keduesb (4.3.1.7.), vakmerőb (4.5.2.7.).

Az Adagiorum általában a 16. századi protestáns helyesírást (KI) használja, cz = cs (mint a lengyelben), tz = c, s = zs (egyes esetekben), pl. sak (1.4.5.1.), darast (1.8.9.6.). Előfordul a ts = cs is, pl. a legtöbbször ezt találjuk a matska szóban, bár előfordul maczka is. Az *sz* hang jelölése sz, ß, vagy z, pl. Szömét (2.9.2.5.), aluþik (2.9.2.2.), gonoz (2.9.2.3.), ezköz (2.3.3.6.).

Tervek, problémák

Tervbe vettük a Decsi-kötet szólás- és közmondás-anyagának feldolgozását az előzmények és az adatok 1598 utáni előfordulásainak részletes felsorolásával, ide értve a regionális gyűjtéseket is. Eddig már több száz adat feldolgozása kéziratban van, egy példát függelékben közlünk.

Az Adagiorum vizsgálata során több olyan kérdés merült fel, amelyekre eddig nem sikerült választ találni. „Több szem többet lát” alapon talán valaki rátalál a megoldásra. Néhány megválaszolatlan kérdés pl.:

Ki volt Varkucz György? Decsi ezt a munkáját neki mint támogatójának ajánlja: Magnifico Domino Domino Georgio Varkucz. Róla eddig semmit sem sikerült megtudni.

Mit jelent a maragaroggia? – Eamus Athenas – El mégyé másþoris maragaroggiába (4.5.8.7.). Későbbi előfordulásai: SzM-2.174/1, PPB-1.218/2, KV-135. Erdélyi Jánosnál (1851): Maradgarodgyába menni (valaki jobb sorsát elhagyva olyanba jutott, ahonnan visszakíváncozik). EJ-5394.

Mi a tzaþonkurt? – Dicas tria de curia. – Mondgy egy tzaþonkurtot (3.3.1.1.).

Ki volt Lukáts Fábián? Tonitru imbrem antecedit. – Meg üti Lukáts Fábiánt (5.1.5.1.).

Ki volt Nagy Urbán? – Aries cornibus lasciuens. – Nagy Vrbán elég látor (3.6.5.8.).

Ki volt Gál bíró? – Saluetote volucripedum soboles equorum. – Isten gyonapot Gál biro (5.9.9.9, 3.4.7.7. var.).

Ki volt „huzheiános”? – Αλιτήριος. – Aliterius. – Azis el venne ám az huzheiánost (4.1.8.2.).

Irodalom

AC Actio Curiosa. Gaude, avagy Csernél Istvánnak beszélgetése. (kb. 1678) – Kardos Tibor (szerk.): *Régi magyar drámai emlékek.* Akadémiai Kiadó, Bp. 1960. 2. kötet, 354–396.

BD Baranyai Decsi János: *Adagiorvm Graecolatinovngaricorvm chiliades quinque, ex Des. Erasmo, Hadriano Iunio, Ioanne Alexandro (Brassicano), Cognato Gilberto et alijs optimis quibusque paroemiographis excerptae, ac Vngaricis prouerbiis, quoad eius fieri potuit, translatae, studio et opera succisiua Ioannis Decii Baronij.* – Excudebat Iacobus Klöß, Bartphae 1598. – (18) + (1–127) + 128–424 + (2) old. 12°. (RMNy-815)

BkJ Benkő József (1740–1814): *Transsilvania specialis. Erdély földje és népe.* I–II. kötet. (Ford. Szabó György). Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár (1999) 653 + 845 old.

BL Bura László: *Szatmári szólások és közmondások.* (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 35.) ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, Budapest 1987. 147 old. (2312 adat)

BM Ballagi Mór: *Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai.* Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. 10. kötet, 5. füzet, 15. (1882)

BU Bläsing, Uwe: *Tschuwaschische Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten.* Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1994. 849. (4396 tétel)

CsI Cselkó István: *Magyar közmondások.* = Cselkó István: *Válogatott darabok, minden korú jeles magyar írókból.* Az ifjúság hasznára. Belnay özvegy és örökösei, Posonyban, 1817. 123–154. old.

DA-1 Dankanits, Ádám: *Erasmus erdélyi olvasói.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 11. 125–131. (1967)

DA-2 Dankanits Ádám: *16. századi olvasmányok* (Erdélyben). Kriterion, Bukarest, 1974.

EEp Erasmus Roterdamus: *Epitome adagiorvm Graecorvm & Latinorum iuxta seriem Alphabeti.* Ex Chiliadibus Eras. Roterodami. (Honter, Corona – Brassó) 1541. 56 fol. (RMNy-43.)

EJ Erdélyi János: *Magyar közmondások könyve.* Kozma Vazul, Pest 1851

ErAd Erasmus, Desiderus: *Des. Erasmi Roterodami Adagiorvm Chiliades qvatvor cvm sesqvicentvria, ex postrema authoris recognitione...* Ex Officina Episcopiana, per Eusebium Episcopum et Nicolai Fr. haeredes, Basileae MDLXXIII (1574), (116) 852 + 647 + (86) old., 2° Erasmus 852 oldalas szövege (1.1.11 – 5.2.51: Typographus lectori (1–96. hasáb), Adagiorum Appendix ex Erasmi Chiliadibus ad studiosum commoditatem excerpta (97–109. 1–160. sorszámok), Hadrianus Iunius (109–288. 840 tétel), Johannes Alexander Brassicanus (288–308. 146 tétel), Johannes Ulpius (308–316. 127 tétel), Gilbert Cousin (Cognatus) (316–602. 1810 tétel), Ludovicus Caelius Rhodiginus (602–606. 53 tétel), Polydorus Vergilius (606–610. 60 tétel), Petrus Godofredus (610–613. 36 tétel), Charles de Bovelles (613–617. 47 tétel), Adrianus Turnebus etc. (617–620. 30 tétel), Gulielmus Gentius (620–624. 50 tétel), Specimen quoddam adagiorum quae ab Iunio, Cantero et Giselino... collecta sunt... (625–632. 49 tétel), Adagia of Melchior Neipeius (632–647.) (OSzK)

FV Fasciculus Vocabulorum, Sententiarum et Adagiorum. 17. századi kézirat az Országos Széchényi Könyvtárban. (Duod. Hung. 51.)

HI Horváth István: *Közmondások, szólások* (Magyarózdón). = Horváth István: *Magyarózdai toronyalja.* Dacia, Kolozsvár 1971. 287–295. (Második, átdolgozott kiadás: *Magyarózdai toronyalja.* Írói falurajz egy erdélyi magyar faluról. Magyar Helikon, Budapest 1980. 338–351.)

HLH Hawenreuter, Johannes Ludwig: *Adagia classica scholis Argentiniensibus digesta*. Excudebat Iacobus Rihelius (Argentorati) 1573. a + 302 + (5) old.

JP Janus Pannonius – magyarországi humanisták. Szerk. Klaniczay Tibor. Magyar Remekírók sorozat, Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1982. 1412 old.

JR Jakab Rozália: *Közmondások, szólások* (Farkaslakán). = Jakab Rozália: „Nálunk a harangszó elszáll a határig.” Népélet és néphagyomány Farkaslakán. Tamási Áron Alapítvány (Bp.) – Polis Könyvkiadó (Kolozsvár) 1998. 134–136. old.

KI Kniezsa István: *A magyar helyesírás története*. 2. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest 1959. 23.

KJV Kriza János: *Vadrózsák*. Székely népköltési gyűjtemény. 1. kötet. Stein János, Kolozsvártt 1863. (Reprint: Akadémiai Kiadó, Budapest 1987)

KS Konsza Samu: *Közmondások, szólások* (Háromszéken). = Konsza Samu: Háromszéki magyar népköltészet. Szerk. Faragó József. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Marosvásárhely 1957. 485–501. 871–1475. tétel (605 adat)

KV Kis-Viczay, Petrus: *Selectiora Adagia Latino-Hungarica in gratiam & usum Scholasticae juventutis collecta et in alphabeti seriem concinnata ...* Studio & vigilantia Petri Kis-Viczay p.n. Eccl. Aug. Conf. Cassov. Nat. Hung. Past. – Typis Civitatis, Bartphae (akkor Kassán!) 1713. 552 old.

KvF Kovács Ferenc: *Közmondások* (Kisiratoson). = Kovács Ferenc: *Iratosi kertek alatt*. Kisiratosi népköltészet. Szerk. Faragó József. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest 1958. 213–220.

LK Lábadi Károly: *Ahogy rakod tüzed*. Drávaszögi magyar proverbiumok. Horvátországi Magyarok Szövetsége, Eszék 1986. 352 old. (2982 adat)

MB Molnár Béla: *Sóváradi szólások és szóláshasonlatok*. Művelődés (Bukarest) 36. évf., 11. sz. 33–34. (1983. november)

ON O. Nagy Gábor: *A magyar frazeológiai kutatások története*. Szerk. Kovalovszky Miklós. Nyelvtudományi Értekezések 95. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977. 15–21.

OK Olosz Katalin: *Közmondások, szólások* (Magyargyerőmonostoron). = Olosz Katalin: *Magyargyerőmonostori népköltészet*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest 1969. 237–238. 396–468. sorszám (75 adat)

ÓJ Ősz János: *Kibédi közmondások*. Magyar Nyelvőr 30. kötet, 399–400. (1901)

PGy-1 Paczolay Gyula: *Magyar, észt, német, finn, latin közmondások és szólások cseremisiz és zürjén függelékekkel*. MTA-VEAB, Veszprém 1987. 300 old.

PGy-2 Paczolay Gyula: *Magyar közmondások és szólások nemzetközi rokonsága*. Acta Hungarica 4–5. évf., 36–51. (1993–1994)

PGy-3 Paczolay Gyula: *Magyar közmondások és szólások kelet-európai rokonsága*. Acta Hungarica 6. évf., 62–68. (1995)

PGy-4 Paczolay Gyula: *European proverbs in 55 languages with equivalents in Arabic, Persian, Sanskrit, Chinese and Japanese*. – Európai közmondások 55 nyelven, arab, perzsa, szanszkrit, kínai és japán megfelelőekkel. Veszprémi Nyomda RT. Veszprém 1997. 528 old.

PGy-5 Paczolay Gyula: *Az első feljegyzett magyar és lengyel közmondás*. Addig/Akkor hánts a hársat/hársfát, amíg/amikor hámlik – Kiedy się łyka dra, wtenczas/wtedy je dryj. Ethnica 2. évf., 1. szám, 1–4. (2000)

PGy-6 Paczolay Gyula: *Akinek a forró kása megégette a száját, az aludtjeget is megfűjja.* Adatok egy közmondás történetéhez. *Ethnica* 3. évf., 1. sz. 7–9. (2001)

PPB Pápai Páriz Ferenc – Bod Péter: *Dictionarium Hungarico-Latinum. Olim magna cura a clarissimo viro Alberto Molnár Szentziensi collectum, tandem revisum & aliquot vocabularum, in Molnarino desideratum, millibus Latine redditis locupletatum, studio & vigiliis Francisci Páriz Pápai, Medicinae Doctoris, & in Alma Enyedina publici Professoris... Opera Petri Bod de F(első) Tsernáton, V.D. Ministri M(agyar) Igeniensis. Novae huic editioni nunc secundo solertia Typographi addita est Lingua Germanica.* Sumptibus Martini Hochmeister Caes. Reg. Typographi & Biblop. Cibinii (Nagyszeben) Anno MDCCLXVII (1767) 404 + 2 old. (A *Dictionarium Manuale Latino-Hungaricum... Proverbiis selectioribus interspersis... 2. része.*) Változatlan kiadása 1782

PPÖ Pázmány Péter összes művei. (Magyar nyelvű művek.) 1–7. kötet. A Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Kara, Bp. 1894–1905

SAn Seres András: *Közmondások-szólások (a Barcaságon).* = Seres András: *Barcasági magyar népköltészet és népszokások.* Szerk. Keszeg Vilmos. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1984. 313–318. 677–933. tétel (257 adat)

SF Franck, Sebastian: *Sprichwörter, Schöne, Weise, Herzliche Clugreden und Hoffsprüch, Darinnen der alten und nachkommenen aller Nationen unnd Sprachen gröste vernunft unnd klugheytt. ... Beschriben ... Durch Sebastian Francken, Getruckt ... Bey Christian Egenolffen, Franckenfurt am Meyn 1541.* 163 fol. + 211 fol.

SNG Sándor Mihályné Nagy Gabriella: *Székely közmondások.* (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok. 44.) ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp. 1990. 48 old. (1081 adat)

SO *Idiotismi Hungarici Adagiales, qui nisi circumlocutione aliqua hungarice reddi nequeunt.* = *Syntaxis Ornata, seu de Tribus Latinae linguae virtutibus, puritate, elegantia, copia.* In *Usum Mediae & Supremae Grammaticae Classis studiosorum.* Typis Academicis Societatis Jesu, Tyrnaviae (Nagyszombat) Anno 1745. 60–62. (Reprint: Nagyszombat 1748, 1754; Kolozsvár 1772; Buda 1792)

SzM *Dictiones Ungaricae, summo studio collectae et Latine conversae, iuxtaque ordinem literarum prout scribi solent, digestae, nunc denuo diligenter emendatae, plurimus vocibus formulisque loquendi Latine redditae auctae: et usitationibus Proverbiis Ungaricis, cum Latinis Adagiis aequipollentibus locupletatae, quae ad initialem vel praecipuum Adagionis Ungaricae vocem facile inveniuntur.* Auctore Alberto Molnar Szenciensi. Typis Thomae Villeriani, Hanoviae (Hanau), MDCXI (1611) 335 old. (A *Lexicon Latino-Graeco-Hungaricum* második része.) (RMNy-1012) (Bővített kiadás: SzM-3: Heidelberg 1621, 368 old. RMNy-2099. Változatlan utánnomása: SzM-4. Frankfurt 1644. 368 old. RMNy-2099. Némettel bővített kiadás: SzM-5. Nürnberg 1708. 576 old.

SzTA Szabó T. Attila: *Erdélyi magyar szótörténeti tár.* I – IV. kötet. Kriterion Könyvkiadó; V–X. kötet: Kriterion Könyvkiadó–Akadémiai Kiadó, Bukarest–Bp. 1978–2000.

TI Tamás Irén: *Néprajzi hagyományok Szováton.* Művelődés (Bukarest) 33. évf., 9. szám, 33–35. (1979)

TG Török Gábor: *Adalékok a liquidák nyújtó hatásának jelentkezéséhez.* Magyar Nyelv 50. évf., 32–37. (1954)

TV-1 Tolnai Vilmos: *Adalék a szóláshasonlatok, szólásmódok és közmondások elméletéhez.* (Akadémiai székfoglaló 1909. március 22-én.) (A Magyar Nyelvtud. Társaság Kiadványai 12.) Bp. 1910. 23–41.

TV-2 Tolnai Vilmos: *Decsi János Adagiumainak forrása*. Magyar Nyelv 7. évf., 223–224. (1911)

UP *Universae phraseologiae Latinae corpus congestum a P. Francisco Wagner, Societatis Jesu Sacerdote, ...demum apud nos linguis Hungarica & Slavica, locupletatum*. Typis Academicis Societatis Jesu (Tyrnava – Nagyszombat) Anno MDCCL (1750), 1272 old. (Reprint: 1775)

VG-1 Vöö Gabriella: *Igaz ember igazat szól*. Közmondások a romániai magyar folklórból. Kriterion Kiadó, Buc. 1989. 316 old. (5662 közmondástípus, változatokkal)

VG-2 Vöö Gabriella: *Szaván fogjuk*. Erdélyi magyar szólások. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely 1999. 372 old. (Reprint 2001-ben, zöld helyett sárga borítólappal, változatlan, 1999-es évszámmal.)

VK Viski Károly: *Közmondások, szólások, hasonlatok* (Tordán). = Viski Károly: A tordai nyelvjárás. (Nyelvészeti Füzetek 32.) Athenaeum, Bp. 1906. 37–39.

WY Wichmann, Yrjö: *Sprichwörter, Phrasen (des moldauer Nordcsángó-dialektes)*. = Wichmann, Yrjö: *Wörterbuch des ungarischen moldauer Nordcsángó und des hétfaluer Csángó-dialektes nebst grammatikalischen Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordcsángó-dialekt*. Szerk. Csűry Bálint és Artturi Kannisto. Lexica Societatis Fenno-Ugricae IV. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 1936. 201–211.

ZsJ Zsigmond József: *Közmondások és szólások* (Magyarón). = Zsigmond József – Palkó Attila: *Magyaró néphagyományaiból*. Szemelvények. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 1996. 97–116.

Függelék

Igen tudgya ő, ha töke, auagy túros étek. (He well knows whether he/it is a pumpkin or a curdy meal.) Gr + Sus tubam audivit. BD-1.3.7.3. – *Én nem tudhatom, ha töké, auagy túros étek*. (I cannot know whether this is a pumpkin or a curdy meal.) – Carcini poemata. BD-3.2.3.8.

Szenci Molnár Albert – 1611: *Igen tudgya ő ha töke vagy túros étec*. SzM-2.280/2. – 1621: SzM-3.317/1. – 1644: SzM-4.317/1. – 1708: SzM-5.519/1.

17. század – 1606: *Igön tuggya ha töke auagi turos étök*. (Szárászi Ferenc 125/144). – 1609: *Azt is tennen itéletedre hagyom, mit érdemellyen az Istentül, az ki azt sem tuggya, ha tök-é vagy turós étek a Helvéciai Confessió*. (Pázmány Péter Alvinczy Péterhez) PPÖ-2.532. – 1659: *Ighen tudgya a Paule, tök-é vagy turós-étek* (Czeglédi István: Redivivus Iaphetke. 154.) – 1674: (A lengyel királynak) ... az én személyemről is írjon, mind azt sem tudja talán, tök vagyok-e vagy túros étek. (Bánffy Dénes levele Teleki Mihálynak, 1674. okt. 15.) Magyar Nyelv 13, 24 (1917)

18. század – 1713: *Azt sem tudgya, tök-é vagy túros étek*. Kis-Viczay 341. – *Igen tudgya ő, ha töké vagy túros étek*. Kis-Viczay 500. – 1750: *Nem nézi tök-e vagy turós étek*. (Mindent elhisz.) UP-1183/1. – 1767: *Igen tudja ő, ha tök-é vagy túros étek*. PPB-1.370/1 (= 1782: PPB-2.370/1). – 1780: *Nagy határ pásztornak poltzra emeljétek, Holot azt sem tudja, tök vagy turos étek*. (Nagy György: *Konok pereskedők*. Marosvásárhely). Protestáns iskoladrámák 718/1971–1972. – 1787: *Igen tudod, tök e, vagy túros étek*. (Faludi Ferenc 224). – 1788: *Igen tudgya ő, ha tök e', vagy túros étek*. (Máriaffy István 2.148/1). – 1789: *Ha kérdik tőlök, hogy által-vető mit tesz Deákúl, tsak el-tátják a' szájokat, s' azt sem tudják, ha tök-é? vagy túros étek*. (Illei János: *Tornyos Péter*). Jezsuita iskoladrámák 1. 466/465–466. – 1790: *Azt sem*

tudod, tök-e vagy túrós éték. (Noszko Alajos 219/3). – 1794: Azt sem tudja, ha tök-é, vagy túrós éték. (Kovács Pál 51). – 1795: Igen tudja töké vagy turos étel. (Szent-Páli István 288/90b)

19. század – 1803: Tsak a' tököt sem tudod a' túrós étektől meg-választani. (Nem értesz a' dologhoz.) (Baróti Szabó 442/33f). – Tsak a' tököt sem tudgya a' turós étektől meg-választani. (Baróti Szabó 453/10). – 1804: Azt sem tudgya tök-é vagy túrós étel? (Szirmay Antal 118). – 1810/1820: Azt sem tudgya: tök-é? vagy túrós étel. (Dugonics 1.117). – 1815: – Pirongatnálók az Szen(t) Irás Szavaiból, hogy az tálentumodat el ne ássad [...] de Te aszt sem tudod, hogy Tökk é vagy Turos Éték. (Kóród, gr. Kornis Gáspár levele fiához) SzTA-3-490/1. – kb. 1815: Tsak a' tököt sem tudja megválasztani a' túrós ételtől. (Kassai József 6.97). – 1817: Igen tudod, tök-e, vagy túrós éték. (Cselkó István 138 = Faludi Ferenc). – 1822: Igen tudja ő, ha tök-é, vagy túrós étel. (Verseghegy Ferenc 137/12). – 1850: Csak a tököt sem tudja a túrós ételtől megválasztani. (Ballagi Mór 1.7566). – Azt sem tudja, tök-e vagy túrós étel. (Ballagi Mór 1.7622). – 1851: Igen tudja ő, ha tök-e vagy turós éték. (Erdélyi János 1.7899). – 1855: (Ballagi Mór 2.7566 és 7622 = Ballagi Mór 1.7566 és 7622). – 1856: Azt sem tudja, tök-e vagy turóséték. (Szabó Román 64). – 1873: Azt sem tudja tök-e vagy túrós éték. (Ballagi Mór 3/2.669/2) = 1890: (Sirisaka Andor 9)

1598 – 19. század. 20. századi használatra vonatkozó adat nem került elő. Manapság az „Azt sem tudja, hogy eszik-e vagy isszák”, illetve a „Halvány (segéd) fogalma sincs róla” helyettesíti.

Jelentése: Halvány sejtelve sincs róla, hogy kicsoda vagy micsoda.

*

János Baranyai Decsi, the Paremiographer. The first Hungarian collection of proverbs, the *Adagiorvm graecolatinovngaricorvm chiliades quinque* by the Székelyvásárhely schoolmaster and humanist scholar, János Baranyai Decsi, was published in Bártfa in 1598. In East Central Europe it was preceded only by a Czech collection and followed in 1618 by a Polish one. The first Russian collection was published in the 18th, the first Bulgarian and Romanian one in the 19th century.

The model of this collection was a 1574 Basel edition of Latin phrases and quotations by Erasmus, Hadrianus Iunius, Gilbertus Cognatus and others. Decsi made a selection, omitting the Latin explanations and adding Hungarian equivalents or translations.

The 4827 Hungarian entries of the small 444 page book include about 900 proverbs, containing most of the known proverbs of earlier date found in Hungarian books and letters. Hundreds of Decsi's proverbs are known and used today in the same wording, others are found only in certain regions of the Hungarian language community, mainly in Transylvania, while a number of them have since fallen into oblivion, e.g. „It fits (there), like a stick into a quiver.” – In additions of proverbs found only in Hungarian, like „A common horse has scars on its back”, this collections includes already a number of proverbs known in several European languages, e.g. „Do not look a gift horse in the mouth”. A few of them are related to similar proverbs in some Slavonic languages, e.g. „To throw peas against the wall”.

A great number of the proverbs of Baranyai Decsi have been included in the different editions of the Hungarian-Latin Dictionaries of Albert Szenci Molnár from 1611 on (1621, 1644, 1703), and into the later ones revised by Ferenc Pápai Páriz and Péter Bod. They found their way into later proverb collections, like that of Péter Kis-Viczay (Kassa, 1713) and all the following ones.